

הסוגיא השש עשרה – הצד חלזון (עה ע"א)

- | | |
|---|------------------------------------|
| [1] הצד צבי וכו' | פיסקא
ממשנתנו |
| [2] תנו רבנן הצד חלזון והפוצעו – אינו חייב אלא אחת; רבי יהודה אומר חייב שתיים. שהיה רבי יהודה אומר פציעה בכלל דישה; אמרו לו אין פציעה בכלל דישה. ¹ | מהלוקת בענין
הצד חלזון |
| [3] אמר רבא מאי טעמא דרבנן אין ² דישה אלא לגדולי קרקע. | ביאור שיטת
ת"ק |
| [4] וליחייב נמי משום נטילת נשמה! | |
| [5] אמר רבי יוחנן: שפצעו מת. | דיון בפסיק
רישא דלא ניהא
ליה |
| [6] רבא אמר: אפילו תימא ³ שפצעו חי – מתעסק הוא אצל נטילת נשמה. | |
| [7] והא ⁴ "אביי ורבא דאמרי תרווייהו מודה רבי שמעון בפסיק רישא ולא ימות". | |
| [8] שאני הכא, דכמה דאית ביה נשמה טפי ניהא ליה, כי היכי דליציל ⁵ ציבעיה. | |

1 "אמרו לו אין פציעה בכלל דישה" חסר בדפוס ראשון, וקרוב לוודאי שהוא דילוג דומות.

2 מינכן ווילנא: "קסברי אין" וכו'; אוקספורד: "משום דאין" וכו'.

3 דפוס ראשון: "אפילו שפצעו חי" וכו'.

4 דפוס ראשון: "והא מודי רבי שמעון" וכו'.

5 מינכן: "דליצלי"; אוקספורד: "דליצלח"; בוטיקן גירסא כפולה: "דליצלי דנצלח".

רש"י

הפוצעו דוחקו בידיו שיצא דמו. אינו חייב אלא אחת משום צידה, אבל אפציעה ליכא חיוב. בכלל דיושה שמפרק דמו הימנו כמפרק תבואה מקשין שלה. מתעסק הוא אצל נטילת נשמה כלומר: לגבי נטילת נשמה הוי מתעסק בדבר אחר, ולא הוי מלאכת מחשבת, שאינו מתכוין שימות. טפי נוחא ליה שדם החי טוב מדם המת, וכיון דכל עצמו מתכוין וטורה לשומריו שלא ימות בידו, אפילו מת אין כאן אלא מתעסק, וכי מודה ר' שמעון, במידי דלא איכפת ליה אי מיתרמי, ומיהו איכווני לא מיכוין. דליציל ציבעיה גרסינן שתהא מראית צבעו צלולה.

מסורת התלמוד

[2] הצד חלזון וכו' תוספתא שבת ח ב, עמ' 30; ירושלמי שבת ב, י ע"ג. [3] אין דיושה אלא לגדולי קרקע השווה לעיל סוגיא יא פיסקא [13], עג ע"ב ("אין עימור אלא בגידולי קרקע"). [4] משום נטילת נשמה עיין ירושלמי הנ"ל. [6] אפילו תימא וכו' השווה להלן קג ע"א ("אפילו תימא בשדה" וכו'). [7] אבוי ורבא דאמרי תרווייהו מודה וכו' שבת עה ע"א, קג ע"א, קיא ע"א, קיז ע"א, קכ ע"ב, קלג ע"א, קמג ע"א; סוכה לג ע"ב; ביצה לו ע"א; בכורות כה ע"א. [8] שאני הכא וכו' השווה להלן קג ע"א ("לא צריכא דקעביד" וכו').

ביאור הסוגיא

מבוא

סוגיא קצרה זו היא מועט המחזיק את המרובה, שהרי היא – יחד עם סוגיא קצרה דומה לה להלן בדף קג ע"א – המקור העיקרי למושג "פסיק רישיה דלא ניחא ליה". הווה אומר, בנוסף לדיון בברייתא העומדת בראש הסוגיא, נוגעת סוגיא זו גם ברוב ענייני יסודות הלכות שבת: דיני מתעסק; דבר שאין מתכוין; פסיק רישיה; פסיק רישיה דלא ניחא ליה.

לא ניתן כמובן, וגם אין זה ראוי, לדון בכל הנושאים הנכבדים הללו במסגרת ביאור הסוגיא עצמה. לכן נדון תחילה בברייתא עצמה ובפירושה – במסורות המקבילות בתוספתא ובירושלמי ובדרך עיבודן בידי הבבלי. לאחר מכן נדון בקצרה בעניין "פסיק רישיה דלא ניחא ליה", תוך אזכור ענייני יסודות הלכות שבת הנחוצים להבנת סוגייתנו, ובהשוואה לסוגיא המקבילה בדף קג ע"א להלן.

התוספתא ופירושה בירושלמי ובבבלי

לברייתא שבפיסקא [2] מקבילות בתוספתא ובירושלמי. בתוספתא שבת ח ב, עמ' 30 שנויה הלכה זו בצורה פשוטה וסתמית: "הצד חלזון והפוצעו – הרי זה חייב שתי חטאות". בירושלמי שבת ז ב, י ע"ג היא מובאת בצורה דומה לזו שבתוספתא: "הצד חלזון ופצעו – אית תני תני חייב שתיים, אית תני אחת". ההבדל הוא שבירושלמי נחלקו המסרנים בנוגע לדיון, אם חייב אדם חטאת אחת או שתיים. גם בבבלי שנויה הלכה זו שבברייתא במחלוקת, וסביר להניח שלבבלי ולירושלמי מסורת משותפת בעניין זה.

אולם ישנם גם הבדלים בין מסורות הבבלי והירושלמי. בירושלמי נמסרה כאמור המחלוקת בצורת שתי ברייתות מקבילות סתמיות ("אית תני תני..."), הדומות בסגנון ובפשטותן לתוספתא. בבבלי ישנה ברייתא מורכבת אחת, הכוללת שתי העמדות, היודעת למסור גם את שמות החולקים וטעמיהם. בנוסף להבדלים בסגנון, נחלקו הבבלי והירושלמי גם בנוגע לעצם הדינים. בירושלמי (שם) מוסכם דין הפוצע חלזון, ואין בו מחלוקת. המחלוקת במסורת הירושלמי היא בנוגע לדיון צידה:

הצד חלזון ופצעו – אית תני תני חייב שתיים, אית תני תני אחת. מאן דאמר שתיים, אחת משום צד ואחד משום נטילת נשמה; ומאן דאמר אחת, היידא היא משום נטילת נשמה. ולית לה צידה? לית ליה צידה, ואתיא כהיא דאמר רבי אלעזר בי רבי יוסה: רבי אבהו ורבי שמעון בן לקיש בשם רבי מאיר: מין חיה טהורה ברא הקב"ה למשה במדבר. כיון שעשה בה מלאכת המשכן, נגנזה [...]

החיוב בירושלמי משום "נטילת נשמה" הוא משום הוצאת דם מן החלזון לצורך צביעת תכלת בבגדי כהונה, בפרוכת וכדומה במלאכת המשכן,⁶ והוא מוסכם. לעומת זאת, הירושלמי סבור שלשיטת האומר "חייב אחת" – "לית לה [=ליה] צידה", כלומר אין הצד חלזון חייב משום

6 תכלת נזכרה במלאכת המשכן בכמה מקומות (שמות כה ד, כו א, ד, לא, ועוד הרבה). בתוספתא מנחות ט טז, עמ' 526 שנינו: "תכלת אין כשרה אלא מן החלזון; הביא שלא מן החלזון – פסולה". התכלת נעשתה מדם החלזון, כפי שעולה מן הברייתא במנחות מד ע"א: "ת"ר: חלזון זהו – גופו דומה לים וברייתו דומה לדג ועולה אחד לשבעים שנה ובדמו צובעין תכלת, לפיכך דמיו יקרים". לכן היתה פציעת החלזון להוצאת דמו הכרחית לשם מלאכת משכן. הפוצע בעל חיים כדי להוציא ממנו דם, חייב משום "חבורה" (לפחות לפי רבי יוחנן). כפי שעולה מדברי הירושלמי בכמה מקומות (שבת ב ה, ה ע"א; עירובין י יא, כו ע"ג; פסחים ו א, לג ע"ב; בבא קמא ג ט, ג ע"ד): "תני: כל המקלקלין פטורין, חוץ ממבעיר והעושה חבורה. בר קפרא אמר: אפילו אינו צריך לדם אינו צריך לאפר. אמר רבי יוחנן: והוא שיהא צריך לדם או לאפר". לפי שיטת הירושלמי בכמה מקומות (עיין גולדברג, פירוש למשנה מסכת שבת, עמ' 149) חבורה היא אב מלאכה בפני עצמו, ושחיטה היא תולדתה. משמע שמלאכת חבורה אינה בהכרח הריגה אלא אפילו הוצאת דם ממקום מסוים, הנחשבת "נטילת נשמה שבאותו מקום" (ירושלמי שם י ע"ג); אולי משום ש"הדם הוא הנפש" (דברים יב כג).

צידה,⁷ ולא ביאר דעה זו.⁸ הבבלי מצדו סבור שדבר פשוט וברור הוא שלחילזון יש דין צידה.⁹ המחלוקת היא לדעתו בדין הפוצע. דבר זה נתברר כבר בנוסח הברייתא עצמה, שהרי נחלקו בה בשאלה אם "פציעה בכלל דישה" אם לאו.



חלזון התכלת

נוסח הברייתא בבבלי כולל כאמור במפורש את שתי הדעות, שמות החולקים בעניין וגם הסבר טעמי החולקים. אם נוסח זה הוא המקורי, עלינו לומר שנשתבשה מסירת הדברים לגמרי בארץ ישראל – נוסח מקוטע של אחת הדעות בלבד הגיע לתוספתא, ואילו לירושלמי הגיעו מסורות מקוטעות של דעות החולקים בלבד, ללא שמות וללא פירוט סברותיהם. לפי הנחה זו עלינו גם להסיק שפירוש העניינים בירושלמי מוטעה, שהרי אינו תואם את נוסח הברייתא בבבלי.¹⁰ סביר יותר לומר שנוסח התוספתא הוא המקורי, כאשר מסורת הירושלמי מעידה על שינוי גירסא עתיק בין מסרנים שונים לגבי נוסח הברייתא ("אחת" או "שתיים"); הבבלי והירושלמי פירשו שינוי גירסא זה בכיוונים שונים ומקבילים. האתגר העומד בפנינו אינו אפוא להכריע בין מסורות סותרות, אלא להסביר את דרכי התהוות המסורות השונות מתוך פרשנות מקבילה של מקורות משותפים.

כאמור לעיל, הבבלי סבור שלחילזון יש דין צידה, והמחלוקת היא בדין פציעה. הנה, לדעת הירושלמי אין "נטילת נשמה" בהכרח הריגה, והיא יכולה לכלול גם הוצאת דם. לעומת זאת, משמע כאן בבבלי [4-5] שנטילת נשמה היא כן הריגה, והיא דומה למלאכת שחיטה. משום כך פירשו שהפוצע לשם הוצאת דם (ולא לשם הריגה) חייב משום דישה, שהרי בשני המקרים הוא מפרק חיבור טבעי לשם הוצאת יסוד אחד מן השני. בהתאם לכך הסביר רבא את טעמם של החכמים החולקים על רבי יהודה על פי העיקרון "אין דישה אלא לגדולי קרקע".¹¹

7 וכן פירש הגר"ש ליברמן בתוספתא כפשוטה שבת, עמ' 108, הערה 13, ובוהו חזר בו מן הפירוש שכתב בירושלמי כפשוטו, עמ' 148, על פי קרבן העדה ופני משה.

8 אולי משום "שהחלזון מצוי על ההרים שבשפת הים, שהים פולטן, אין דרכן בצידה". כך פירש רבי חיים קניבסקי בביאורו לירושלמי שבת, עמ' קפד, וזאת בהתאם לנאמר בברייתא במנחות מד ע"א הנ"ל: "חלזון זהו, גופו דומה לים וברייתו דומה לדג ועולה אחד לשבעים שנה" וכו'. לדעה זו אין החילזון "ניצוד" אלא "נאסף" בלבד, ולכן פטורה צידתו, ובהתאם לכלל: "כל המחוסר צידה אסור, ושאינו מחוסר צידה מותר", כלומר כל בעל חיים שכבר מוגבל בתנועותיו, ואין צורך לצודו כדי לתופסו, אין בו משום איסור צידה (משנה ביצה ג א); וכזה הוא העיקרון גם במסכת שבת יג ה, אלא שהניסוח שם הפוך: "מחוסר צידה פטור, ושאינו מחוסר צידה חייב", כלומר מי שצד את בעל החיים לכתחילה אבל לא הגביל את תנועותיו באופן מלא, לא השלים את מלאכת צידה, ואינו חייב.

9 בשבת כו ע"א איתתה: "ומדלת הארץ השאיר נבזוראדן רב טבחים לכרמים וליגבים (ירמיהו נב טז). כורמים – תני רב יוסף: אלו מלקטי אפרסמון מעין גדי ועד רמתא. יוגבים – אלו צידי חלזון מסולמות של צור ועד חיפה"; וכן לעיל בפרקנו סוגיא יד [9], עד ע"ב: "אלא אמר רבא ואיתימא רבי עילאי: שכן צדי חלזון קושרין ומתירין".

10 עיין תוספות עה ע"א ד"ה הצד חלזון.

11 ייתכן שפירוש זה של רבא משקף את נוסח הברייתא כפי שהיא לפנינו. לחילופין ייתכן שפירוש רבא מוסב על נוסח סתמי יותר של הברייתא, דומה לזה שבתוספתא ובירושלמי, כאשר פרטי הדין בין רבי יהודה לחכמים הנמצא בנוסח הסופי של הבבלי, הושלם לאחר מכן, אולי בעקבות פירוש רבא עצמו. ראה לעיל דברי רבא (בסוגיא יא [13], עג ע"ב): "האי מאן דכניף מילחא ממלחתא, חייב משום מעמר", ותשובת אביי לו: "אין עימור אלא בגדולי קרקע".

מלבד שאלת הכרעות הבבלי בפרשנות העניין, ישנה גם שאלה בנוגע לצורתה הספרותית של הברייתא בבבלי – מניין לבבלי שהאומר "שתיים" הוא רבי יהודה דווקא? ההקשר שבו שנויה הלכה זו בתוספתא (ח ב, עמ' 30) עשוי לעזור בפתרון הבעיה:

המיסיך שלשה חוטין כתחילה – הרי זה חייב. ר' יהודה או': אף השוביט והמדקדק על גבי אריג כל שהוא – הרי זה חייב. הצד חלזון והפוצעו – הרי זה חייב שתי חטאות.

המעייין בתוספתא כאן עשוי להסיק שהסיפא ("הצד חלזון...") היא המשך דברי רבי יהודה – במיוחד אם הוא כבר מודע לכך שדין זה שנוי במחלוקת; וכן פירש בעל חסדי דוד. ואכן נראה שלא רק בתוספתא אלא גם במסורת הבבלי שנו שתי הלכות אלו יחדיו:

[עה ע"א] תנו רבנן: הצד חלזון והפוצעו – אינו חייב אלא אחת. רבי יהודה אומר: חייב שתיים. שהיה רבי יהודה אומר: פציעה בכלל דישה. אמרו לו: אין פציעה בכלל דישה.

[עה ע"ב] רבי יהודה מוסיף את השובט והמדקדק. אמרו לו: שובט הרי הוא בכלל מיסך; מדקדק הרי הוא בכלל אורג.

לשתי ברייתות אלו יסודות משותפים שאינם בנוסח התוספתא: (א) בשתייהן אמר רבי יהודה והשיבוהו חכמים ("אמרו לו"); (ב) בשתייהן מופיע מטבע לשון שלא מצאתי במקום אחר במסכת שבת ("מלאכה זו היא בכלל מלאכה אחרת").

יסודות אלו הם סימן לעריכה משנית משותפת. לכן סביר להסיק מכך שזיהויו של מאן דאמר "חייב שתיים" בתוספתא עם רבי יהודה הוא תוצאה של ראיית הברייתא שלנו כסיפא של ההלכה הקודמת בתוספתא וכהמשך דברי רבי יהודה השניים שם.

פסיק רישיה דלא ניחא ליה

לאחר סיום הדיון עצמו מוסיף הבבלי ושואל: "וליהחייב נמי משום נטילת נשמה!". שאלה זו שומרת על יסוד ממסורת הירושלמי הנ"ל, שהרי לפי הירושלמי חייבים על הוצאת הדם משום נטילת נשמה. אולם לפי הבבלי חייבים עליה משום דש, כאשר נטילת נשמה מוגדרת כהריגה. לכן ראו לנכון לשאול למה אין העובר חייב, בנוסף לצידה ולדישה, גם משום הריגה? הבבלי הציע שני תירוצים. בראשון העמיד רבי יוחנן את הברייתא באוקימתא דחוקה: "שפצעו מת". משמע אפוא שרבי יוחנן מודה להנחת היסוד של הקושיא וסבור שאם פצעו חי אכן חייב משום נטילת נשמה. בתירוץ השני מכחיש רבא הנחת יסוד זו וטוען שהדבר תלוי בכוונת הפוצע וברצונו – הוא פטור מנטילת נשמה מן הסיבה הפשוטה שהוא אינו מעוניין בהריגת החלזון ("מתעסק הוא אצל נטילת נשמה").

קודם שנמשיך בניתוח שני תירוצים אלו, נעיין במהלך דומה, המופיע בדף קג ע"א להלן:

שבת קג ע"א

תנו רבנן: התולש עולשין והמזרד זרדים; אם לאכילה – כגורגרת; אם לבהמה – כמלא פי הגדי; אם להיסק – כדי לבשל ביצה קלה; אם לייפות את הקרקע – כל שהין.

אטו כולהו לא ליפות את הקרקע ניהו? רבה ורב יוסף דאמרי תרוייהו: באגם שנו. אביי אמר: אפילו תימא בשדה דלאו אגם, וכגון דלא קמיכוין.

שבת עה ע"א

תנו רבנן: הצד חלזון והפוצעו – אינו חייב אלא אחת. רבי יהודה אומר: חייב שתיים...

וליהחייב נמי משום נטילת נשמה! אמר רבי יוחנן: שפצעו מת. רבא אמר: אפילו תימא שפצעו חי – מתעסק הוא אצל נטילת נשמה.

שבת עה ע"א	שבת קג ע"א
והא אביי ורבא דאמרי תרווייהו: מודה רבי שמעון בפסיק רישא ולא ימות!	והא אביי ורבא דאמרי תרווייהו: מודה רבי שמעון בפסיק רישיה ולא ימות!
שאני הכא, דכמה דאית ביה נשמה טפי ניחא ליה, כי היכי דליציל ציבעיה.	לא צריכא, דקעביד בארעא דחבריה.

פירוש הלשון "וכגון דלא קמיכוין" שבדברי אביי בדף קג ע"א להלן, הוא כמו "שגג בלא מתכוין" של סוגיא י לעיל, דהיינו "מתעסק", כמו בדברי רבא כאן. ציינתי לעיל בביאור לסוגיא י שהמושג "מתעסק" כולל שני מצבים: (א) התכוון לעשות מעשה אסור אבל לא ביצע את המעשה שאותו התכוון לבצע; (ב) התכוון לעשות מעשה הגורר אתו איסור, ואכן ביצע אותו, אלא שלא התכוון לשם האיסור שבמעשה. הברייתא העומדת בראש הסוגיא בדף קג ע"א להלן היא אחד המקורות החשובים ביותר לפן השני של המושג "מתעסק". הדבר עולה אפילו יותר בבירור מנוסח ההלכה המקבילה בתוספתא שבת (ליברמן) ט טו, עמ' 39:

התולש עולשין: לאכילה – כגרוגרת; לבהמה – כמלוא פי הגדי; לתקן הארץ – כל שהן. אם נתכוון בכולן – חייב שתים. אם היה מתעסק ותלש – פטור.

הנה, לא רק השיעור שעליו חייב האדם ("כגרוגרת"; "כמלוא פי הגדי"; "כל שהן") תלוי בכונתו ("לאכילה"; "לבהמה"; "לתקן הארץ"), אלא גם מספר החטאות ("אם נתכוון בכולן – חייב שתים"), ואפילו השאלה אם הוא בכלל חייב ("אם היה מתעסק ותלש – פטור"). אולם למרות מקורות תנאיים לא מועטים המאשרים יסוד זה, לא כל האמוראים קיבלו אותו. השווה למשל דברי רבי יוחנן בירושלמי שבת ג ז, ו ע"ג:

תני: נר שהוא מונח על גבי טבלה – מסלק את הטבלה והנר נופל. אמר רבי יוחנן: קרוב הוא זה לבוא לידי חיוב חטאת – לפניו משום מבעיר, לאחריו משום מכבה. שמואל בר אבא קומי רבי יסא: בכבה.

רבי יוחנן הבין שהנר הנזכר בברייתא זו עדיין דלק בשעה שסילק האדם את הטבלה.¹² אולם רבי יוחנן התנגד בחריפות לדין שבברייתא זו (לפי פירושו).¹³ הנה, במקרה זה אין ספק שלא התכוון האדם להבערת הנר ולא רצה בה, ואף על פי כן אומר רבי יוחנן שהוא קרוב לבוא לידי חיוב חטאת משום מבעיר. מכאן נראה שלדעת רבי יוחנן חייב האדם על תוצאות מעשיו בין רצה בהן בין לאו. לאור מסורת זו בירושלמי, נראה ששיטת רבי יוחנן בסוגייתנו ("שפצעו מת") משקפת נאמנה את דעתו בנוגע לאחירותו הכוללת של האדם לתוצאות מעשיו, ואפילו לא התכוון להן ולא רצה בהן. שיטה זו תואמת גם את דברי רב יוסף בסוגיא להלן ("באגם שנו"), כלומר שאין האדם פטור אלא אם כן לא תיקן בפועל את הקרקע – אבל אם אכן תיקן, ואפילו לא התכוון לכך ובלי לרצות בזה, עדיין חייב.

12 השווה בבלי שבת קכ ע"ב: "תנו רבנן: נר שעל גבי טבלא – מנער את הטבלא והיא נופלת. ואם כבתה, כבתה". מעניין שרבי יוחנן פירש בירושלמי את הברייתא במציאות שבה הנר עדיין דולק למרות שאפשר היה בקלות לפרש שהנר כבה, כדברי שמואל בר אבא בסמוך. השווה תוספתא שבת ג יד, עמ' 14, שם סמוכה הלכה זו לדין העוסק בנר שכבה: "ר' לעזר בי ר' שמעון או: מסתפקין מנר הכבה ומנר המנטף. נר שעל גבי הטבלה – מטה את הטבלה והנר נופל, ומחזיר את הטבלה למקומה".

13 דברי רבי יוחנן ("קרוב הוא זה לבוא לידי חיוב חטאת") מזכירים את לשון משנה שבת טז ז: "כופין קערה על גבי הנר בשביל שלא תאחזו בקורה, ועל צואה של קטן ועל עקרב, שלא תישך. אמר רבי יהודה: מעשה בא לפני רבן יוחנן בן זכאי בערב, ואמר: חוששני לו מחטאת". יש לשים לב לעובדה שבבבלי שבת קכ ע"ב נוסף לברייתא, בהתאם לפירושו של רבי יוחנן, לשון תוספתא שבת יג ו, עמ' 59: "זאם כבה, כבה".

לעומת דברי רבי יוחנן ורב יוסף אלה פירשו רבא (בסוגייתנו) ואביי (קג ע"א להלן) את הברייתות בהתאם לשיטה האומרת שהחיוב תלוי בכוונת האדם – גם אם גרם במעשיו בהכרח לתוצאה אסורה, הרי שאם לא התכוון לה, עדיין מתעסק הוא, ופטור (כפי שפירשתי לעיל בסוגיא י). כמובן, שאלת התלמוד "והא אביי ורבא דאמרי תרווייהו" במקומה, ותשובת התלמוד בשתי הסוגיות מעמידה אותנו על ההבדל היסודי בין שיטת אביי ורבא לבין שיטת רבי יוחנן ורב יוסף. לפי שיטת רבי יוחנן חייב האדם בדיני שבת על כל תוצאה של מעשיו, ואילו לפי שיטת רבא ואביי אינו חייב בדיני שבת על תוצאות מעשיו אלא אם כן רצה בהן ונהנה מהן. מכיון שהורג החלזון לא נהנה מן המעשה, שהרי "כמה דאית ביה נשמה טפי ניחא ליה", וגם לא מתיקון הקרקע, שהרי "קעביד בארעא דחבריה" – הרי שהוא מתעסק גם בנטילת הנשמה וגם בתיקון הקרקע, ולכן אינו חייב משום מלאכות אלו.